

ОСОБЛИВОСТІ ТРАНСФОРМАЦІЇ ПРАВОВОЇ СВІДОМОСТІ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ РОЗВИТКУ УКРАЇНИ

Є. В. Дергачов

*Національний технічний університет України
«Київський політехнічний інститут», Київ, Україна
ev-geeny-90@mail.ru*

Актуальність визначеної проблематики зумовлена значущістю питань, пов'язаних із вивченням правової свідомості в суспільстві, оскільки формування правосвідомості тісно взаємопов'язана з питаннями подальшої трансформації українського суспільства на демократичних засадах. У статті розглянуто правові та філософські аспекти поняття «правосвідомість». Проаналізувавши великий спектр визначень поняття правової свідомості, було визначено власне розуміння даного терміну. Зазначено особливості правосвідомості українського суспільства, а також особливості ставлення українського суспільства до деяких видів діяльності, пов'язаної з правом.

На підставі результатів певних соціологічних досліджень було визначено особливості безпосередньо трансформації правосвідомості українського суспільства, а саме: поява певної національної єдності на тлі боротьби та демократичні цінності та людську свободу; поява великого бажання дотримання прав людини, та, безпосередньо, боротьба за ці права; поступове подолання правового нігілізму, що неминуче приводить до підвищення правової обізнаності, а звідси і правосвідомості.

Ключові слова: правова свідомість, правова свідомість суспільства, особливості правової свідомості українського суспільства, трансформація правової свідомості українського суспільства, особливості трансформації правової свідомості українського суспільства.

PECULIARITIES OF THE TRANSFORMATION OF THE LEGAL CONSCIOUSNESS ON PRESENT STAGE OF UKRAINE

Ye. Dergachov

*National Technical University of Ukraine
«Kyiv Polytechnic Institute», Kyiv, Ukraine
ev-geeny-90@mail.ru*

Urgent character of the determined issue is preconditioned by the importance of issues connected with the study of legal consciousness in the society, since the legal consciousness formation is closely connected to the issues of further transformation of Ukrainian society on democratic principles. The article considers the legal and philosophical aspects of the «legal consciousness» concept. Having analysed a large spectrum of legal consciousness definitions, our own understanding of this term has been developed. The peculiarities of legal consciousness of the Ukrainian society have been mentioned, as well as peculiarities of attitude of the Ukrainian society to some activities related to law.

Based on the results of certain sociological researches, the features of direct transformation of legal consciousness of the Ukrainian society have been determined, namely: the appearance of certain national unity against the background of struggle for democratic values and human freedom; formation of the great desire to follow human rights, and the actual fight for these rights; gradual overcoming of legal nihilism inevitably leading to the increase of legal awareness, and, hence, legal consciousness.

Keywords: legal consciousness, legal consciousness of the society, peculiarities of legal consciousness of the Ukrainian society, transformation of legal consciousness of the Ukrainian society, peculiarities of transformation of legal consciousness of the Ukrainian society.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

Багато змін, що відбуваються у нашій країні на сьогоднішній день, вимагають формування високого рівня правосвідомості українського суспільства, участь кожного громадянина у суспіль-

них процесах, здатність громадськості свідомо та компетентно контролювати діяльність владних структур, відігравати ключову роль в оновленні всіх сторін суспільного життя.

Отже, актуальність даної теми зумовлена значущістю питань, пов'язаних із вивченням правової свідомості в суспільстві, оскільки формування правосвідомості тісно взаємопов'язана з питаннями подальшої трансформації українського суспільства на демократичних засадах. У сучасних умовах існування України, зважаючи на негативні особливості правосвідомості українського суспільства, поступово зростає необхідність перетворити такі особливості у переваги. Радикальні зміни правового буття значною мірою відобразилися на розумінні права, законності, правопорядку, прав і свобод людини та громадянина. В такій ситуації особливо зростає роль правосвідомості як важливого фактора стабілізації та розвитку українського суспільства на шляху до європейського майбутнього.

Метою даного дослідження є формування та обґрунтування авторського тлумачення поняття «правова свідомість» та виокремлення певних особливостей трансформації правової свідомості суспільства на сучасному етапі розвитку.

РЕЗУЛЬТАТИ ТЕОРЕТИЧНОГО АНАЛІЗУ ПРОБЛЕМИ

Під час дослідження даної проблеми були використані основні положення, що містяться у працях вітчизняних і зарубіжних вчених, які працювали над різними аспектами зазначеної проблематики.

Насамперед слід назвати наукові доробки таких вчених: Явич Л. С., Стучка П. І., Калиновський Ю. Ю., Суслов В. А., Ільїн І. А., Байніязов Р. С., Гречин А. С., Волковицька Н., Клімова Г. П., Голосніченко І. П., Макарова О., Дмитрієнко Ю. М. тощо.

Безумовно, правова свідомість є поняттям міждисциплінарним. Правова свідомість є видом свідомості, в нашому випадку суспільної, та характеризує уявлення та відчуття громадян до великого кола суспільних відносин, що пов'язані не тільки з правом, а із значним спектром державного управління.

Виокремлюючи поняття «правосвідомість» (в рамках даного дослідження поняття «правова свідомість» є тотожним поняттю «правосвідомість») із міждисциплінарного контексту в контекст осягнення загальнофілософських закономірностей розвитку суспільства, слід зазначити, що його визначення, запропоновані різними науковцями, не ідентичні, що викликає потребу у виокремленні спектру підходів до дефініції цього терміна з вирішенням питання про те, який із зазначених підходів найліпше відповідає особливостям нашого дослідження.

Найвужчим тлумаченням цього терміна є розуміння правосвідомості як широти та глибини розуміння чинного права. Його дотримувалися деякі представники радянського правознавства. Відповідно до П. І. Стучки, погляди якого є найбільш показовими для того часу, правосвідомість – це наявна у свідомості абстрактна форма права або правових відносин. Науковець зауважує, що «є потрійного роду форми правовідносин: одна конкретна – угода живих людей і дві абстрактні – в законі і в уявленні людей» [17, 445]. У даному випадку ми бачимо класичний підхід до розуміння правосвідомості в радянську епоху. З одного боку – дійсно підтвердження факту наявності такого терміну як «правова свідомість», а з іншого – тлумачення даного поняття як чогось більш абстрактного та непритаманного тогочасному суспільству.

Другий, більш ширший підхід, окрім знання й розуміння чинного законодавства, бере до уваги також і характер ставлення до правових норм. Так, радянський правознавець Л. С. Явич правосвідомість пропонував розуміти як «систему уявлень, оцінок, переконань, настроїв, відчуттів, що розкривають ставлення особи до чинного права» [12, 72]. Сучасний український фахівець у галузі філософії права Ю. Ю. Калиновський вважає, що правосвідомістю є сукупність «оцінних думок та настанов, що визначають ставлення суб'єктів соціальних відносин (соціальних груп, страт, особистості або суспільства в цілому) до права й чинного законодавства, а також практики його застосування до правових (або неправових) звичаїв, ціннісних орієнтацій, які регулюють людську поведінку й комунікацію в юридично значущих інтерсуб'єктивістських ситуаціях. Константи та цінності правосвідомості є аксіологічно-нормативним полем свободи, у межах якого діють різнорівневі соціальні суб'єкти» [8]. На нашу думку, таке розуміння правосвідомості найбільш вдало характеризує відношення людей до права в сучасних умовах розбудови дійсно демократичної держави на основі забезпечення природних прав людини.

На думку Н. М. Юрашевич, «правова свідомість – система відчуттів, звичок, уявлень, оцінок, поглядів, теорій, ідей суб'єктів права (носіїв правосвідомості), які відображають правову дійсність і оцінне ставлення до неї (до соціально-правових настанов і ціннісних орієнтацій суспільства, до минулого, сучасного або очікуваного права) і виконують завдяки цьому роль своєрідного регулятора (саморегулятора) їх поведінки в юридично важливих ситуаціях» [16, 181].

Російський дослідник В. А. Суслов розглядає ставлення до законів у формі емоційності і тлумачить правову свідомість як «різноплановий сплав ідеології та психології, що містить у собі сукупність ідей та знань про право і правову діяльність, а також емоції, орієнтації, пристрасті та настанови, які виникають у зв'язку з правовою поведінкою людей, діяльністю правоохоронних органів та ін.» [13, 87]. Такий підхід до розуміння правової свідомості через діяльність правоохоронних органів та відношення до такої діяльності дуже якісно дає зрозуміти стан суспільної свідомості в сучасних умовах Російської Федерації. Але крім цього, це дуже чітко розуміння правової свідомості не лише як правової та філософської категорії, а й моральної та психологічної.

У межах третього підходу, окрім констатації характеру ціннісного та емоційно значущого ставлення до правових норм, увага акцентується на тому, що розвинуті, конструктивні форми правових настанов обов'язково повинні включати бажання добровільно дотримуватися чинних законів, боротися за нові, кращі, шукати свободи тільки в законі за допомогою правової совісті і творчого прочитання закону. Представник такого підходу І. О. Ільїн зазначає, що правосвідомість – це воля до права й здатність «самозаконно» мотивувати свої вчинки усвідомленням меж допустимої поведінки в реалізації правовідносин та зв'язку між правом і мораллю. Він наголошував, що саме така правосвідомість є тим, чого потребує держава і право для свого процвітання [7, 22–23]. Тут ми бачимо дуже вдало визначення правосвідомості як категорії, що є симбіозом розуміння свідомості з точок зору права та моралі. На нашу думку, подібне тлумачення правосвідомості в перетині з моральною свідомістю є дуже влучним в умовах сьогодення.

Ураховувати емоції та ірраціональність у ставленні до правових норм пропонує і Р. С. Байніязов [1, 173]. Російський фахівець із соціології права О. С. Гречин пропонує обов'язково брати до уваги існування в структурі правової свідомості правової ідеології, представлені у вигляді систематизованого наукового дискурсу щодо вираження правових поглядів, принципів, вимог суспільства, класів, різних соціальних груп і прошарків населення, та правової психології, що являє собою «сукупність правових почуттів, ціннісних відношень, настроїв, побажань і переживань, характерних для всього суспільства в цілому або конкретної соціальної групи») [5, 56–57].

Переходячи до структури правової свідомості, зазначаємо, що українська дослідниця Н. Волковицька розрізняє три елементи правосвідомості: раціональний (загальне сприйняття та знання права); оцінний (оцінка права і правової дійсності); вольовий (активність щодо втілення норм права в правову реальність) [2, 34].

Г. П. Клімова у структурі правосвідомості виділяє такі елементи: раціонально-ідеологічний; емоційно-психологічний; настаново-поведінковий. Перший являє собою панівні в суспільстві знання і уявлення про різноманітні аспекти правового життя суспільства, механізми державної влади, прийняття правових рішень та їх реалізації. Другий становлять почуття і переживання, які мають суб'єкти правовідносин, наприклад: упевненість у справедливості правових норм, нормативно-правових актів, нетерпимість до їх порушення, віра в ті чи інші правові міфи тощо. Третій включає правові настанови й відповідні стереотипи поведінки, які сприяють переведенню уявлень і цінностей у площину практичної реалізації. Усі три елементи правосвідомості, на її думку, взаємопов'язані і щільно переплітаються, утворюючи специфічну цілісність – правову свідомість [9]. Г. П. Клімова наочно демонструє так звану піраміду правової свідомості з формально-юридичної точки зору. Такому підходу до поняття правосвідомості властиві такі риси як чіткість, послідовність та високого рівня професійний юридичний категоріальний апарат.

Правова свідомість Гегелем ототожнювалась з моральною свідомістю. У «Філософії права» він розрізняв моральну свідомість (моральність), як найвищий рівень свідомості, та правову свідомість як складову позитивного права. Такий підхід дуже вдало відображає той факт, що правосвідомість по суті є продовженням моральної свідомості, яка в свою чергу, формує рівень та спосіб правового мислення.

«Коли говорять про протилежності між моральністю, з одного боку, і правом – з іншого, – зауважує Гегель, – то під правом розуміють лише перше формальне право абстрактної особистості. Моральність та державний інтерес кожне окремо являють собою особливе право, оскільки кожна з цих форм є наявним буттям свободи. Колізія між ними може статися лише тоді, коли всі вони знаходяться на одній і тій же лінії і є правом; якщо б моральна точка зору духу була також правом, свободою в одній з її форм, вона взагалі не могла б вступити в колізію з правом особистості або з яким або іншим правом...». Таким чином, мораль у ряді «правих станів волі» виступає більш високою, більш конкретною сходиною, ніж абстрактне право, а моральність, відповідно, – більш конкретним видом природного права, ніж певні норми моралі [3, 90].

Звісно, в теорії юридичної та філософської наук існує певна класифікація правосвідомості в залежності від масовості суб'єкта такої свідомості. В нашому дослідженні не будемо детально розглядати такі види правової свідомості, лише зазначимо, що в цій статті ми розглядаємо виключно правосвідомість суспільства.

На наш погляд, правосвідомість – це система ідей, уявлень, емоцій і почуттів, які виражають ставлення окремого громадянина зокрема та суспільства загалом до права, а також до різноманітної діяльності державних інститутів, пов'язаної з правом.

На сучасному етапі розвитку нашої держави важливо розуміти правосвідомість в контексті забезпечення основоположних та фундаментальних прав людини, демократичних цінностей, які становлять основу боротьби українського суспільства. Останні події дозволяють з впевненістю говорити про високий рівень усвідомлення вищезазначеного кожним громадянином та бажання це гідно забезпечити.

О. Ф. Скакун зазначає, що ключовий пункт правосвідомості – усвідомлення людьми цінностей природного права, прав і свобод людини і оцінка чинного права з огляду на його відповідність загальнолюдським цінностям, що знайшли закріплення в міжнародних документах про права людини. Правосвідомість не тільки виражає ставлення суспільства до правової дійсності, а й спрямовує її на певні зміни в правовому середовищі, прогнозує і моделює їх [11].

Розглядаючи стан правосвідомості суспільства в Україні, треба розуміти, що тут накопичилася низка проблем. Так, рівень суспільної довіри до судово-правової системи досі залишається надзвичайно низьким. При зверненні до таких інституцій, як міліція, суд, прокуратура, адвокатура громадяни України не повністю впевнені на позитивне вирішення питань, а особливо на справедливі, обґрунтовані, доцільні та законні [4, 24–25].

Розглянемо специфічні особливості сучасної української правосвідомості, які сформувалися в результаті впливу на суспільство протягом історичного часу його існування провідних чинників, а саме: рідної слов'янської віри, християнства, комунізму та реалій пострадянського періоду. Дані особливості, з точки зору розвитку демократичних цінностей, можна вважати проблемами правової свідомості українського суспільства. Із усієї безлічі особливостей української правосвідомості виділяються як найважливіші: відсутність національної єдності, у тому числі взаємодопомоги; відсутність національної агресивності, у тому числі в питанні боротьби за свої права; правовий нігілізм, у тому числі як реакція на беззаконня державних чиновників [6].

Крім того, кожного дня у засобах масової інформації з'являються нові відомості про беззаконня, що відбувається в державі, корупцію, криміналізацію суспільства. Як наслідок у законослухняних громадян формується зневажливе ставлення до органів державної влади, виникає соціальна напруга, спостерігається ігнорування норм права, самовільне тлумачення загальноприйнятих принципів, що часто призводять до спотвореного розуміння дозволеного та забороненого [10, 77].

Отже, ми спостерігаємо безумовний, категоричний вплив правової свідомості на правовідносини та розвиток суспільства в Україні. Зміну такого впливу, трансформацію самої правової свідомості суспільства на сучасному етапі розвитку та особливості такої трансформації ми розглянемо далі.

Трансформація – це зміна ставлення до чогось. В рамках нашого дослідження ми розглянемо зміну правової свідомості суспільства, тобто зміну ставлення до права, а також до діяльності, пов'язаної з правом

Розглянемо результати певних соціологічних досліджень, які допоможуть нам зрозуміти ставлення українців до певних правових інститутів та явищ.

Таблиця 1

Чи згодні Ви взяти участь у забезпеченні правопорядку? (%)

	2004	2013
1. Не згоден ні за яких умов	28.9	35.2
2. Згоден за повну оплату	13	14.3
3. Згоден за часткову оплату	9.1	11.9
4. Згоден без оплати	10.8	12.1
Не знаю, важко сказати	37.5	26.1
Не відповіли	0.7	0.5

Ми бачимо, що в контексті участі громадян у забезпеченні правопорядку рівень правосвідомості суспільства дещо зменшився, оскільки варіант відповіді «Не згоден ні за яких умов» в опитуванні підвищився з 2004 до 2013 рр. на 6,3 % [14, 468–472]. Але, всі ми знаємо про події на Майдані Незалежності в місті Києві в 2013-2014 рр. Ми всі були свідками недопущення поширення іноземної агресії вглиб української території в 2014-2015 рр. Все це було б неможливим без так званої самооборони, що є нічим іншим, як забезпеченням правопорядку саме силами самоорганізації населення. Тобто, на даний час відсоток людей, які мають бажання (або вважають за необхідне) прийняти участь в забезпеченні правопорядку власними силами значно зріс.

У подальших дослідженнях даної проблематики висвітимо ці зміни з відповідним посиланням на певні факти.

З вищезазначеної тенденції можна зробити висновок, що рівень правового нігілізму в Україні поступово знижується, і здійснюється це завдяки відповідним змінам у свідомості людей, бажанню забезпечити достойний рівень життя, застосуванню основоположних принципів демократичного розвитку західної моделі тощо.

Розглянемо наступні приклади, які підтверджують зазначену вище тенденцію.

Таблиця 2

Якби уряд ухвалив рішення, що утискає Ваші законні права, чи могли б Ви зробити щось проти такого рішення? (%)

	1996	2002	2006	2010	2012
Ні, нічого не зміг би зробити	65,4	65,8	63,2	63,6	66,7
Важко сказати	29,8	26,9	28,6	29,1	26,8

З даного дослідження також можна зробити висновок про підвищення рівня правової свідомості суспільства в Україні впродовж 1996-2012 рр. [15, 514–516.] Не будемо поглиблюватись у конкретне ставлення до певних інституцій, але кількість байдужих (варіант відповіді «Важко сказати») зменшилось на 3,2 %. Не можна, в даному випадку, говорити про якісь кардинальні зміни в рівні правосвідомості, але певні позитивні риси ми спостерігаємо. Можна побачити, що поступово проблема відсутності бажання боротися за свої права та свободи сходить нанівець. Така тенденція викликає надію, що в українського суспільства побільшає агресивності у питанні забезпечення та дотримання власних прав. Наявність певних зсувів в даній проблемі ми можемо спостерігати як результат останніх двох українських революцій. Крім того, доказом таких змін є реакція українського суспільства на так звані закони 16 січня 2014 року. Але це вже питання більш політичне, яке не входить до предмету даного дослідження.

Таблиця 3

Чого з наведеного Вам не вистачає? (%)

Альтернативи	Якісна шкала	2002	2005	2006	2008	2010
Дотримання діючих у країні законів	Не вистачає	71	69	70	68	69
	Важко сказати, вистачає чи ні	20	22	22	19	20
	Вистачає	5	6	6	9	8
	Не цікавить	4	3	2	3	3

Висновки з цього дослідження наступні (знову ж таки не заглиблюючись у якість певних правових і соціальних інститутів України): в опитуванні достатності рівня дотримання діючих у країні законів байдужих (відповіді «Важко сказати, вистачає чи ні» та «Не цікавить») з 2002 до 2010 рр. скоротилось на 1 % [15, 517–519]. Знову ж таки, спостерігаємо певний позитивний рух до підвищення рівня правової свідомості суспільства та єдності українського суспільства. Можна зазначити високу необхідність так званого впровадження задекларованих законів в дію.

ВИСНОВКИ

Отже, правосвідомість – це система ідей, уявлень, емоцій і почуттів, які виражають ставлення окремого громадянина зокрема та суспільства загалом до права, а також до діяльності, пов'язаної з правом. Трансформація правосвідомості – це зміна ставлення до права, а також до діяльності, пов'язаної з правом. З вищезазначеного можна підсумувати, що українське суспільство пострадянської епохи трансформується та поступово підвищує свій рівень правової свідомості, рівень відношення до права та всього, що пов'язано з правом.

Таким чином, особливостями трансформації правосвідомості є поступове вирішення тих проблем, що постали перед українським суспільством в результаті радянської епохи та тоталітарного минулого. Основними рисами такої трансформації виступають, по-перше, поява певної національної єдності на тлі боротьби за демократичні цінності та людську свободу, по-друге, поява великого бажання дотримання прав людини, та, безпосередньо, боротьба за ці права, по-третє, поступове подолання правового нігілізму, що неминуче приводить до підвищення правової обізнаності, а звідси і правосвідомості.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Байниязов Р. С. Роль правосознания в выработке и реализации хозяйством правовой политики / Р. С. Байниязов // Правоведение. – 1997. – № 4. – С. 38–47.
2. Волковицька Н. Онтологічний та аксіологічний елементи у сучасній правовій свідомості / Н. Волковицька // Юрид. Україна. – 2010. – № 3. – С. 33–38.
3. Гегель Г. В. Ф. Философия права / Г. В. Ф. Гегель. – М. : Мысль, 1990. – 524 с.
4. Голосніченко І. Правосвідомість і правова культура у розбудові Української держави / І. Голосніченко // Право України. – 2005. – № 4. – С. 24–25.
5. Гречин А. С. Социология правового сознания / А. С. Гречин. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2001. – 256 с.
6. Дмитриенко Ю. М. Украинское правосознание : эволюция понятия в отечественной и зарубежной науке [Электронный ресурс] / Ю. М. Дмитриенко // Современные научные достижения – 2008. – Режим доступа : <http://nauka.kushnir.mk.ua/?p=44330>
7. Ильин И. А. О сущности правосознания / И. А. Ильин. – М. : Рагорть, 1993. – 225 с.
8. Калиновський Ю. Ю. Правосвідомість українського суспільства як соціокультурний феномен: філософсько-правова рефлексія : автореф. дис. ... д-ра філос. наук : 12.00.12 / Калиновський Юрій Юрійович ; Нац. юрид. акад. України ім. Я. Мудрого. – Х., 2010. – 36 с.
9. Клімова Г. П. Правосвідомість : до теорії питання / Г. П. Клімова // Актуальні питання інноваційного розвитку. – 2012. – № 2. – С. 35–41.
10. Макарова О. Правовий нігілізм і правовий ідеалізм: реалії сьогодення / О. Макарова // Підприємство, господарство і право. – 2009. – № 1. – С. 76–78.
11. Скакун О. Ф. Общее сравнительное правоведение : Основные типы (семьи) правовых систем мира / О.Ф. Скакун. – К. : Ин юре, 2008. – 840 с.
12. Стучка П. И. Правоотношение / П. И. Стучка // Энциклопедия государства и права / под ред. П. И. Стучки. – М. : Наука, 1925–1926. – Т. 3. – С. 445–446.
13. Суслов В. А. Структура правосознания / В. А. Суслов // Правоведение. – 1997. – № 2. – С. 86–98.
14. Українське суспільство 1992–2013. Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг / За ред. В. Ворони, М. Шульги. – К. : Інститут соціології НАН України, 2013. – 566 с.
15. Українське суспільство 1992–2012. Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг / За ред. В. Ворони, М. Шульги. – К. : Інститут соціології НАН України, 2012. – 660 с.
16. Юрашевич Н. М. Эволюция понятия правового сознания / Н. М. Юрашевич // Известия вузов. Правоведение. – 2004. – № 2. – С. 178–187.
17. Явич Л. С. Общая теория права / Л. С. Явич. – Л. : ЛГУ, 1976. – 215 с.

REFERENCES

1. Bajnijazov, R. S. (1997) Rol' pravosoznaniya v vyrabotke i realizacii hozjajstvom pravovoj politiki. Pravovedenie, 4, 38–47.
2. Volkovyc'ka, N. (2010) Ontologichnyj ta aksiologichnyj elementy u suchasnij pravovij svidomosti. Juryd. Ukrai'na, 3, 33–38.
3. Gegel', G. V. F. (1990) Filosofija prava. Moskva : Mysl'.
4. Golosnichenko, I. (2005) Pravosvidomist' i pravova kul'tura u rozbudovi Ukrai'ns'koi' derzhavy. Pravo Ukrai'ny, 4, 24–25.
5. Grechin A. S. (2001) Sociologija pravovogo soznaniya. Moskva : JuNITI-DANA.
6. Dmitrienko, Ju. M. (2008) Ukrainskoe pravosoznanie : jevoljucija ponjatija v otechestvennoj i zarubezhnoj nauke. Sovremenyje nauchnye dostizhenija. Access Mode : <http://nauka.kushnir.mk.ua/?p=44330>
7. Il'in, I. A. (1993) O sushhnosti pravosoznaniya. Moskva : Ragort'.
8. Kalynovs'kyj, Ju. Ju. (2010) Pravosvidomist' ukrai'ns'kogo suspil'stva jak sociokul'turnyj fenomen : filofs'ko-pravova refleksija : avtoreferat dysertacii' doktora filofs'kyh nauk : 12.00.12. Nacional'na jurydychna akademija Ukrai'ny im. Ja. Mudrogo. Harkiv.
9. Klimova, G. P. (2012) Pravosvidomist' : do teorii' pytannja. Aktual'ni pytannja innovacijnogo rozvytku, 2, 35–41.

10. Makarova, O. (2009) Pravovyj nigelizm i pravovyj idealizm : realii' s'ogodennja. Pidpryjemstvo, gospodarstvo i pravo, 1, 76–78.
11. Skakun, O. F. (2008) Obshhee sravnitel'noe pravovedenie : Osnovnye tipy (sem'i) pravovyh sistem mira. Kiev : In jure.
12. Stuchka, P. I. (1925–1926) Pravootnoshenie. Jenciklopedija gosudarstva i prava. Moskva : Nauka, T. 3, 445–446.
13. Suslov, V. A. (1997) Struktura pravosoznaniya. Pravovedenie, 2, 86–98.
14. Ukrai'ns'ke suspil'stvo 1992–2013. Stan ta dynamika zmin. Sociologichnyj monitoryng. (2013) Za redakcijeju V. Vorony, M. Shul'gy. Kyi'v : Instytut sociologii' NAN Ukrai'ny.
15. Ukrai'ns'ke suspil'stvo 1992–2012. Stan ta dynamika zmin. Sociologichnyj monitoryng. (2012) Za redakcijeju V. Vorony, M. Shul'gy. Kyi'v : Instytut sociologii' NAN Ukrai'ny.
16. Jurashevich, N. M. (2004) Jevoljucija ponjatija pravovogo soznaniya. Izvestija vuzov. Pravovedenie, 2, 178–187.

Стаття надійшла до редакції 19.04.2015 р.